

Sid. 1.

Bengt Arvidsson:

Att skåda i ord och bild.

Begreppet "betraktelse" i relation till den religiösa bildkonsten i 1600- och 1700-talens fromhetsliv.

November 2000, efter föreläsning vid symposiet "Kyrka i bruk", Östergötlands länsmuseum 1996.

Begreppet "betraktelse" är vanligt förekommande i titlar på uppbyggelseböcker under 1600- och 1700-talen på evangeliskt område, inte minst på tyskt och skandinaviskt. Uppgiften i föreliggande artikel är primärt att sätta begreppet i relation till den bildkonst som växer fram på evangeliskt område, inte minst i form av andaktsbilder. Begreppet kan allmänt sägas beteckna en process mellan en betraktare och ett objekt som betraktas. Objektet kan framställas för betraktaren genom det skrivna - eller hörda - ordet men också som yttre bild. När det gäller sistnämnda har inte så få av de uppbyggelse- och andaktsböcker med begreppet "betraktelse" i titeln tillkommit i en teologihistorisk tradition med också ett starkt försvar för yttre bilder och för kyrklig konst. Begreppet betraktelse sammankopplas dock i första hand med det skrivna ordet i uppbyggelselitteraturen och när det gäller detta kan hänvisas till en artikel av Bengt Hägglund: "Meditation och fromhetens praxis i stormaktstidens lutherdom." Hägglund påpekar bl.a. att det latinska meditatio ofta översätts med betraktelse. När alltså begreppet möter kring 1600 ligger tyngdpunkten på en intellektuell process, framkallad genom det skrivna eller hörda ordet. Men denna intellektuella process saknar dock inte subjektiva och emotionella aspekter och heller inte visionära.

I det lutherska försvaret från reformationstiden och framåt för de konkreta bilderna (Se Bengt Arvidsson, Bildstrid, bildbruk, bildlära. En idéhistorisk undersökning av bildfrågan inom den begynnande lutherska traditionen under 1500-talet, Studia Theologica Lundensia 41, Lund 1987.) sammankopplas de yttre bilderna, konstverken, med bildspråket i litteraturen och med våra inre bilder och föreställningar. Bilder är något som finns i det yttre kyrkorummet, som bokillustrationer och som andaktsbilder i hemmen men också något som möter i det skrivna ordet och i vårt inre som tankar och föreställningar. Enligt uppbyggelseförfattaren Johann Arndt ser man i själen inre bilder. Våra inre ögon ser ständigt bilder, därför kan också våra kroppsliga ögon utan synd se synliga bilder. Arndt betonar omöjligheten av att inte föreställa sig och göra sig inre bilder av det man hör i en rätt predikan om Kristi lidande. En annan författare kring 1600, Simon Gediccus, hävdar, att när en kristen tänker på Kristi kors så bildar hon sig samtidigt genom tankarna formen av ett kors i hjärtat och även en bild av Guds evige Son.(Arvidsson, Bildstrid... sid 161.) Att man från lutherskt håll inte primärt skiljer mellan å ena sidan t.ex. målade eller snidade bilder och å den andra liknelser och inre föreställningar hänger samman med att man i argumentationen utgår från själva bildbegreppet som sådant, vilket ju innefattar olika bildkategorier (se Arvidsson, Bildstrid... sid.201 ff.) I relation till detta innebär begreppet betraktelse en intellektuell men också emotionell process hos en person, som ställs inför en bild, antingen det gäller en konkret bild eller en föreställning. Denna process kan alltså framkallas genom både yttre och inre bilder och till de inre kan också hänföras de som framkallas genom det

Sid. 2.

talade eller skrivna språket. Det finns ett både fysiskt och andligt skådande, både yttre och inre ögon enligt uppbyggelseförfattarna.

De två nämnda författarna Arndt och Gediccus har starkt och intensivt försvarat bruket av de yttre bilderna i kyrkorummet. Den tradition vilka dessa teologihistoriskt befinner sig i, mystiken, har haft en avgörande betydelse för fromhetslivets utveckling under hela 1600- och 1700-talen men också senare. Den rika uppbyggelselitteratur som uppkommer under dessa århundraden kan uteslutande ses med denna tradition som bakgrund. Begreppet betraktelse fick en fast förankring i traditionsutvecklingen under 1600- och 1700- talen men också under 1800-talet. Sistnämnda sekel bekräftas bl.a. hos Sören Kierkegaard, som i sin skrift "Indøvelse i Christendom" 1850 (Søren Kirkegaards Samlede Værker, udgivet af A.B. Drachmann, J.L. Heiberg og H.O. Lange, XII. Bind, Kjøbenhavn 1905 sid. 213 ff.) behandlar själva begreppet utifrån en negativ aspekt. Kierkegaard lär polemisera mot en biskop, som återkommande använt begreppet i sina predikningar. Enligt Kierkegaard har den kristna predikan huvudsakligen blivit betraktelse och han ger exempel på återkommande fraser i hans samtid: "låt oss nu en stund betrakta", "jag inbjuder mina åhörare till betraktelse över...", "betraktelsens föremål är..." etc. Begreppet betraktelse blir alltså föremål för Kirkegaards ironi över samtidens predikokost. Kierkegaards analys av själva begreppet exemplifieras med bildkonsten. När man visar en person en tavla och uppmanar vederbörande att betrakta den går personen i fråga så nära den som möjligt men detta medför samtidigt, att personen glömmet sig själv i betraktandet av föremålet. Föremålet blir det som upptar honom och här blir en riktning bort från sig själv. Personen blir en objektiv betraktare och det är personen som betraktar konstverket, inte konstverket som betraktar personen. Härmed menar Kierkegaard att begreppet betraktelse i själva verket utplånar det centrala i kristen predikan, nämligen jag och du förhållandet, den till vilken det talas och den som talar. Konstverket betraktar inte personen. Det kristna budskapet kan egentligen inte bli föremål för betraktande eftersom budskapet ser på oss, lyssnar på oss. När kyrkan blev den triumferande kyrkan så fick den enligt Kierkegaard beundrare på bekostnad av efterföljare. Den distinktion som Kierkegaards analys av betraktelsebegreppet leder till är att betraktaren i första hand blir beundrare och inte efterföljare.

Kierkegaards bearbetning av betraktelsebegreppet belyser relationen mellan den religiösa konsten och betraktaren. Är betraktaren en beundrare i Kierkegaards mening eller den som låter Gud tala till sig, underförstått genom den religiösa konsten? Det handlar om den även i bilddiskussionen kring 1600 viktiga frågan i vad mån konsten talar till människan personligen och kanske rent av också förändrar henne och väcker henne till konkreta handlingar. Det handlar om frågan i vad mån konsten står i relation till det kristna livet och till det som andligen pågår hos den enskilde individen.

Att sammankoppla betraktelse med beundran är dock inte i första hand den tolkning som göres i uppbyggelselitteraturen under 1600- och 1700-talen - och heller inte ensidigt av Kierkegaards samtid. 1858 utgavs i Örebro en utgåva av 1600-talsförfattaren Johan Gerhards betraktelser. Titeln pekar mer mot efterföljelsen: "Johan Gerhards uppbyggelige Betraktelser till uppväckande af en sann gudaktighet." Översättaren (Översättaren har inte uppgett sitt namn, vän till Joh. Henr. Thomander som tillfogar ett förord.) anger bl.a. följande om Gerhard: "Djupt och fast grundad i Ordet höll han noga vid kyrkans bekännelse och yrkade icke allenast på förståndskunskapen om Christo, utan fastmer på den lefwande kunskapen

Sid. 3.

och på lifwet i Christo." Att betrakta är mer än förståndskunskap men också något annat än passivt skådande.

En medvetenhet om innebörden av begreppet betraktelse återfinnes hos översättaren i en skrift från 1799: "Betraktelser och predikningar öfver Passionshistorien, utgifne af Lebr. Christ. Gottlob Schmid." Ändamålet med utgivandet av boken är att lära unga och oerfarna präster hur de skall utlägga passionshistorien så att den blir lärorik och uppbygglig för åhörarna. Jesu lidande och död är enligt ett inledande kapitel med rubriken "Om sättet huru en prest bör afhandla historien om Jesu lidande" det viktigaste för en kristen och därför bör också en präst göra det till sin huvudsak att framställa passionshistorien så att den blir intressant för hans åhörare. Passionshistorien skall framställas så att den hos åhörarna i deras hjärtan väcker de känslor och föresatser som historia verkligen kan väcka. Översättaren tar avstånd från den metod som somliga präster följer: att behandla passionstexterna som en rubrik utifrån vilken man väljer ett ämne som man när som helst kunde avhandla. Betraktelsen skall leda till att åhöraren sätter all sin förtröstan och tillit till Kristus och vandrar i hans fotspår, dvs också efterföljelsen. Det finns olika sätt att avhandla och betrakta passionstexterna enligt översättaren, här skall nämnas de två första: 1. Blott som historia. Det är enligt översättaren den lättaste metoden men samtidigt den mest intressanta och nyttiga för åhörarna. Predikanten berättar med enkla och passande ord och händelser och ger endast korta kommentarer. På så sätt kan åhöraren göra nyttiga tillämpningar på sig själv. Det historiska förloppet är i centrum. Översättarens metod här kan ses som ett historiemåleri som lätt kan tillämpas i bildkonsten, där realitet står i centrum. 2. Predikanten kan också i synnerhet lägga vikt vid det lidande Jesus utstått i olika situationer. Detta skall framställas så tydligt, att ett ömt deltagande i åhörarens hjärta väckes. Det handlar dock inte om att på det hiskligaste sättet avmåla Jesu yttre smärtor och plågor och utan urskiljning framställa hans fienders ondska.

Begreppet betraktelse är när det gäller uppbyggelselitteraturen under 1600- och 1700-talen uteslutande kopplat till passionshistorien. När begreppet möter i samband med passionshistorien handlar det om ett mer konkret seende, visserligen i andligt avseende. Uppbyggelseboken "Vår Frälsares Jesu Christi Lidande och döds betraktande, i anledning av Ebr. 12:2", översatt och utgiven av domprosten i Göteborg Olof Ekebom, är ett exempel på detta. Författaren skriver: "Låt oss se på Jesus, vänd era ögon och hjärtan till Jesus, beskåd honom i anda och tro, låt ingenting avhålla er från detta så nödvändiga och saliga återlösares betraktande, han bör vara det allra viktigaste och förnämsta föremål för er betraktelse, vänd bort era ögon från världen..., låt ert öga och hjärta fästas vid honom, låt detta bli huvudsysslan intill ni får se honom sådan han är." Här anges direkt föremålet eller objektet för betraktelsen.

Den rikhaltiga förekomsten av passionsbetraktelser under 1600- och 1700-talen med konkreta uppmaningar att se på Jesus bildar naturligtvis en förutsättning för bildkonsten, som ju inte minst genom pietistisk och även herrnhutisk tradition kom att spridas, nu inte minst i hemmen. Teorier har förts fram, bl.a. av folklivsforskaren Nils Arvid Bringeus, att de under 1700-talet överkalkade kyrkorna ledde till en förflyttning av bilderna till hemmen. Bilderna behövdes i fromhetslivet. Om betraktandets process, dvs om de tankar och känslor som fanns hos en person som ställdes inför en bild finns ett intressant exempel hos Christian Scriver i dennes "Gottholds fyrahundra tillfälliga betraktelser.", som utkommit i en mängd olika

utgåvor. Under det litterära temat den vackraste tavlan låter Scriver i berättelsens form en from och begåvad konstnär visa en tavla för Gotthold. Tavlan föreställde Herren Jesus bärande ett kors, allt under det att blodet rann ner från hans öppna sår. Vid Jesu fötter hade konstnären placerat kung David, synderskan Maria Magdalena, den botfärdige rövaren, den förlorade sonen och andra. Över dem rann Jesu blod ned och han välsignade dem alla med sin utsträckta hand. Gotthold bad konstnären måla en liknande tavla åt sig men Gotthold skulle själv också avmålas tillsammans med de andra vid korset. Gotthold frågar sedan konstnären när Jesus var som skönast. Konstnären svarade att det var på korset och Gotthold gav honom rätt. Allra skönast var dock Jesus för Gotthold när han stod bland syndare som på tavlan. Så skulle han också målas på altartavlorna i kyrkorna. Beträktandet har utifrån Scribes berättelse ett starkt emotionellt drag. Gotthold betraktar målningen en gång till med tårarna rinnande ned för hans kinder. Sedan avslutas Scribes berättelse med en "meditations"-bön inför målningen, vilket indikerar att bön framför ett yttre konstverk var förekommande i evanglisk tradition.

I passionsbetraktelserna betonas alltså ofta efterföljelsen. Bilderna blir förebilder för ett handlande. Men Søren Kierkegaards aspekt angående beundran har ett visst berättigande även när det gäller uppbyggelselitteraturen. Bönen som finns hos Scriver i anslutning till berättelsen om tavlan börjar: "O Jesu, du skönaste bland människors barn. Hur kär, hur skön, hur dyrbar är du inte för min själ! Vilken eländig människa är inte den, som föraktar dig och inte vill lägga sitt huvud för dina fötter, vare hon också herre över all världen! Ur djupet av mitt hjärta vill jag bekänna inför dig, att jag håller det för den största ära som kan vederfaras mig här i världen, att jag får ligga vid dina fötter. Det är mig tusen gånger bättre än om jag finge sitta på en kungatron." Denna bön har ofrånkomligt ett inslag av beundran utifrån Kierkegaards aspekt. Att också denna aspekt återfinnes i uppbyggelselitteraturen under 1600- och 1700-talen kan ses utifrån denna litteraturs förankring i mystiken. Mystiken i sin tur har förankring i nyplatonismen, vilket också strömningar i tidens estetik har. Under 1700-talet men även tidigare möter i uppbyggelseskrifter och i annan teologisk litteratur bl.a. tanken på Jesu kropps skönhet. Ett exempel är berättelsen om den romerske ämbetsmannen Lentulus, som skrev ett brev till kejsar Tiberius angående Kristi utseende. Enligt Lentulus hade Jesus ett vackert ansikte. I 1700-talets konstfilosofi är tanken framträdande, att det i världens skönhet och sammanhang manifesterar sig en styrande, gudomlig intelligens. All skönhet är sanning. I affekterna och på intuitiv väg når människan kunskap och upplysning. Ett konstverk är ett hjälpmedel, med vars hjälp betraktaren lämnar sinnevärlden bakom sig och skådar de gudomliga principer, som är verksamma i universum. Det handlar om ett intuitivt skådande, ytterst baserat på Plotinos lära om skönheten.

De tankar om andligt skådande som återfinnes i betraktelselitteraturen har på många sätt sin motsvarighet i konstfilosofin. Det betraktande som nämnts ovan kan betecknas som en känsla och upplevelse av att vara närvarande och innesluten i en biblisk, andlig och gudomlig verklighet, i vilken ett skådande och förnimmande är möjligt på ett andligt plan, med andliga ögon, öron etc. Processen betraktelse blir alltså upplevelse och känsla, en form av andligt liv. Orden, de yttre bilderna och även det yttre kyrkorummet skapar ett rum och förutsättningar för detta inre andliga skådande. Men den rena intuitionen och skådan av det Sköna och Sanna inbegriper också en förståndsmässig distinktion mellan objektet som skön gestalt och dess verkan som dynamisk princip genom den känsla den utlöser hos betraktaren. (Götz Pochat, Estetik och konstteori. En översikt. II. Barocken till 1800-talets mitt,

Akademilitteratur, sid 39 ff.) Begreppet betraktelse har som nämnts sin motsvarighet i det latinska *meditatio*. Det handlar även om att närmare tänka efter, om förståndskunskap. En viktig bildfunktion under inte minst 1600-talet är språkfunktionen. Bilden är ett språk eller en form av språk som kräver ikonografisk kunskap. David Klöker Ehrenstrahl, som ju bl.a. gjort en del allegoriska målningar på Drottningholm, har ett klart deskriptivt syfte med sina målningar. Ehrenstrahl gav själv ut förklaringar: "Die vornehmste Schildereyen / Welche In denen Pallaesten Des Koenigreiches Schweden zu sehen sind / Inventiret / verfertiget und beschrieben Von David Kloecker Ehrenstrahl" (Stockholm 1694). Det deskriptiva syftet är inte minst märkbart i tidens emblematik. Det handlar om ikonografiska tecken, som skall utläsas. Beträktandet blir då primärt en intellektuell akt, som naturligtvis sedan kan väcka både känslor och upplevelser, inre bilder och föreställningar. Ett intressant exempel på betraktelse i denna betydelse utgör Elias Martins andaktsbok över Fader Vår: "Hufwudsakliga Innehållet af Herrans Bön, Fader Vår, Förestäldt i Kopparstick, jämte kårta anvisningar till deras förklaring; Till Ungdomens underwisning,." (Stockholm 1803) där kopparstick direkt blir utgångspunkten för betraktelser. De olika detaljerna i kopparsticken förklaras i texten. Som exempel på text kan ges: "Betrackten denna människobilden! Hans knäböjda ställning utvisar huru vi böre såsom botfärdiga syndare ödmjuka oss inför den allseende! Sen hans anletes glada blick, som uttrycker själens förtröstan på Försynen o.s.v." Beträktandet av den här typen av bildkonst kräver kunskaper och handledning. Vissa konstverk skapar känslor och upplevelser utan ingående kunskap och förklaring medan andra är obegripliga och kanske också intetsägande utan förklaring. Den religiösa yttre bilden har en språkfunktion och skall liksom den litterära betraktelsen innehålla ett visst tema, som blir föremål för betraktelse. Huruvida temat framställs i ord eller bild eller som kombination ord-bild är av underordnad betydelse. Elias Martins motivering är följande: "Öfvertygad, at människors hjerta, i synnerhet i en späd ålder, lättast röres af en sinnlig föreställning, at hennes förstånd snarast fattar hvad som eger en bild för hennes öga, har jag sökt att i Allegoriska Taflor framställa de viktiga föremål, hwilka innefattas i Bönen FADER VÅR. Väckelse till Dygden, till undergifvenhet och förtröstan emot Försynen, Varningar från Lasterna, som den Gudomliga Visheten i denna Bön sjelf förestafvat, kunna aldrig nog tidigt inskärpas i unga hjertan; och då jag trott mig finna ett sätt att bana dem vägen dit, har jag åtminstone tillfredsställelsen af ett redligt uppsåt att gagna och att värdigt använda den konst jag yrkar." (Hoppe, Ragnar, Målaren Elias Martin, Stockholm 1933 sid. 181)

Att begreppet betraktele får en framskjuten plats i fromhetstraditionen under 1600- och 1700-talen hänger samman med att individen, betraktaren och lyssnaren, får en centralare betydelse. Uppbyggelseförfattaren intresserar sig för människan, vilket sammanhänger med fromhetslivets individualisering. Begreppet innebär en förskjutning från traditionell predikan koncentrerad kring predikanten, innehållet och den yttre formen, till den enskilde individen som mottagare och begrundare. Härigenom kommer också de yttre bilderna att få ökad betydelse inte minst i hemmen, parallellt med uppbyggelseböckerna och andaktsböckerna.